

Žemė ir asmuo: erdvės užvaldymas Dubingių mikroregione XIV–XVI a.

Diskusija

2013 m. kovo 16 d. Užutrakyje diskusiją vedė dr. Vykintas VAITKEVIČIUS.

Jos dalyvių klausimai, pastabos ir svarstymai žurnalo skaitytojų dėmesiui pateikiami redaguoti, nežymiai sutrumpinti ten, kur nutolo nuo doc. R. Laužiko pranešimo ir 4-ojo prigimtinės kultūros seminaro tematikos.

Kęstutis NAVICKAS. Liko neaiškus kūrybinės erdvės apibrėžimas. Kaip Jūs ją suprantate? Ar ją formuoja ekonominiai dalykai, glaudūs santykiai su administraciniais centrais, ar tai – tam tikri regionai, susiję su gyvenimo būdu ir kt.?

Rimvydas LAUŽIKAS. Teritorinės struktūros, ypač formaliosios, yra kūrybinės erdvės pasekmė. Natūralus teritorializacijos procesas gali būti pertraukiamas vienu ar kitu mutacijų. Kūrybinėse erdvėse žmonės aktyviau keičiasi idėjomis ir bendrauja tarpusavyje, pro jas keliauja svetimtaučiai, tad didesnė įvairovė, todėl didesnė tikimybė, kad būtent ten iškils galios centrai, būtent jos taps parapijomis, valsčiais ar pavietais su savo centru, o ne tos erdvės, kuriose žmonių komunikacija, idėjų mainai mažiau intensyvūs, kur neužklysta svetimtaučiai, tad jos patiria mažiau mutacijų. Šiuo atveju kalbame apie natūralų teritorijų susidarymo procesą, kuris vėliau formalizuojamas koku nors pasaulietiniu teritoriniu vienetu.

K. N. Tai šiek tiek slidu... Labai daug kas lėmė bendravimą – jeigu žmogus gali nebendrauti, jis ir nebendras. Natūralu, jog krikščionybė, kaip stipri institucija, kolonistinis veiksnys, turėjo didelę įtaką. Dar minėjote kelius – taip, sutinku. Bet kalbėjote ir apie kitus dalykus – gamtines sąlygas, intensyvų bendravimą didelėje teritorijoje, o tai šiek tiek prieštarauja Jūsų teiginiui, jog optimalus atstumas bendravimui – penki septyni kilometrai.

R. L. Tai tik teorinis matas, praktiškai viskas priklauso nuo gamtinių sąlygų – užšalę ar atitirpę upės, ežerai, koks reljefas...

K. N. Dėl gamtinių sąlygų: kai kur, tarkim, šienauti, buvo keliaujama net už 35 kilometrų. Bendravimas –

visai kas kita. Kaip gali iš toli ateiti į kaimą, kuris, sakykim, yra visiškai izoliuotas, ir ten „vykdyti interakciją“?

R. L. Motyvų gali būti daugybė. Bet mūsų tyrimui svarbiausias klausimas būtų toks: kodėl traukos tašku tapo konkretus parapijos centras, o kiti kaimai liko periferija? Kūrybinė erdvė yra tik teorinis konstruktas, bet, atsižvelgdami į šią teoriją, galime sakyti, kad, jei 35 kilometrus buvo važiuojama tik šieno nusipjauti, ten kūrybinė erdvė ir negalėjo susiformuoti – tos interakcijos buvo per tolimos, per retos ir per menkos.

K. N. Matyt, esminis dalykas yra saugumas, žmonės pradeda bendrauti, siekdami apsiginti.

R. L. Manyčiau, kad svarbesnis buvo maistas. Ironiškai kalbant, vienas tauro nenudobsi, o keliese gali ir nudobti, ir pasisotinti. Socialinėse teorijose kalbant apie bendrą resursų naudojimą vartojama labai smagi metafora – „bendruomenių tragedija“. Įsivaizduokime kaimą, kur visi turi po karvę ir gano jas bendroje ganykloje. Įsitaisęs dvi karves, beveik niekam nepadarau žalos, bet mano pajamos padvigubėja. Tačiau, jeigu taip pasielgs kiekvienas, – labai greit nualins ganyklą, ir visi badaus. Jeigu karvės nebelaikysiu, aš nieko neturėsiu, ir iš to niekam nebus naudos. Bet jei gerokai sumažės karvių skaičius – vėl visi iš to laimėsime. Bendras resursų valdymas ir bandymas derinti bendruomenės narių asmeninius interesus tam, kad visi išgyventų, turbūt buvo vienas iš pirmųjų komunikacijos motyvų. Žinoma, susitelkimo reikalauja ir bendras saugumas, ir vedybos. Juk, jei kaimas mažas, labai greitai visi taps giminėmis, prasidės kraujomaiša. Reikia žvalgytis į kaimynines teritorijas. Motyvų komunikacijai galime rasti labai daug.

Daiva VAITKEVIČIENĖ: Man abejonių sukėlė mintis, kad miestams formuotis trukdė ne tik ekonominės priežastys (žemdirbystė kaip ūkio pagrindas), bet ir ideologinės (religinės), ir dėl jų senoji lietuvių religija, susieta su gamtos ciklu, negalėtų gyvuoti mieste. Gamtinė religija nebūtinai reiškia žemdirbių religiją, juk XIII amžiuje Mindaugo panteone iš keturių dievų nė vienas nėra žemdirbystės dievas! Ir Antikos miestų – Romos,

Atėnų – pavyzdžiai rodo, kad politeistinė religija, atsiremianti į gamtą, turi galimybę gyvuoti ir mieste.

R. L. Taip, religijos funkcionavimas, aišku, nėra statiškas reiškinys. Romėniška religija stipriai evoliucionavo, įtraukdama užkariautų tautų dievybes ir kultus iki imperatoriaus kulto susiformavimo imtinai. Kas lėmė tą evoliuciją? Religiją ir kultą tikriausiai formavo valdantysis elitas, pagal tai, ko reikėjo. Jie tikriausiai suvokdavo, kad esama situacija nebeatitinka vienu ar kitų religinių nuostatų, ir imdavosi religinių nuostatų transformavimo. Tarkime, socialinės nelygybės atsiradimas – juk reikėjo kažkaip visuomenei paaiškinti, kodėl vieni turtingi, o kiti – ne. Krikščionybės įvedimas atitiko vienokius ar kitokius Mindaugo interesus. Tad negalime vienareikšmiai sakyti: „Ne, pagonybėje miestai neįmanomi, jie įmanomi tikrai krikščionybėje“. Vis dėlto lokalus, agrarinis lietuviškosios pagonybės pobūdis nebuvo palanki terpė formuoti miestams, kitaip nei universaliosios religijos. Arba šioje terpėje miestai formavosi pagal kitokius principus nei krikščioniškojoje terpėje. Miestietis, siekdamas likti pagonimi, turėjo būti susijęs su agrarine veikla. Tarkime, Vilniuje iki krikšto valdantysis elitas buvo lietuviškas, pagoniškas, o didžiąją miestiečių dalį turbūt sudarė krikščionys – dauguma miestiečių buvo iš erdvės, kuri pripažįsta universalų tikėjimą, nesusietą nei su verslu, nei su gyvenimo būdu. Iš XVI–XVII a. dokumentų žinome, kad nemaža dalis vilniečių laikė gyvulius, ganydavo juos priemiesčiuose, tad nebuvo visiškai nutraukę ryšių su agrariniu gyvenimo būdu. Aišku, šios tendencijos negalime absoliutinti. Gedimino laišakai teikia užuominų, kad ir pagoniškosios religijos evoliucija vyko link abstraktaus vienatinio Dievo idėjos, kuris buvo vis labiau atsiejamas nuo konkrečių verslų.

D. V. Arba priešingai, ji buvo netgi labai specializuota, kadangi skirtingos žmonių specializacijos.

R. L. Panašiai veikia šventieji krikščionybėje – kiekvienas turi turėti savo pagalbininką. Tai ta pati evoliucija.

D. V. Romoje irgi matome atskirus luomus, turinčius savo dievybes, tai normalu.

Gediminas ŽILYS: Gal verta pasižiūrėti į japonų tradiciją? Ją miestas puikiai integravo ir išlaiko. Indų tradicija mutuodama prisitaikydavo prie naujų situacijų, bet ji tęsiama gyvame šiuolaikiniame pasaulyje. Tokių pavyzdžių labai daug.

R. L. Taip. Tik lietuviškoji pagonybė iš esmės skiriasi nuo romėniškosios arba indiškiosios, nes ji evoliucionavo krikščioniškoje aplinkoje. XIII–XIV amžiaus valdantysis elitas tikrai buvo puikiai susipažinęs su krikščionyste, juk nuo X amžiaus visur aplink buvo krikščionys: Gardine ir

Pskove – stačiatikiai, Lenkijoje – katalikai, nuo XIII a. pradžios – ir katalikiški ordinai. Todėl negalime sakyti, kad lietuviškosios pagonybės evoliucija buvo identiška romėnų, graikų, japonų ar indų. Mes buvome kultūrinė sala krikščioniškosios bizantinės ir katalikiškosios Europos sandūroje.

K. N. Man labai stipriai nuskambėjo Jūsų teiginys, kad ilgai užsitęsusi pagonybė Lietuvoje lėmė tam tikrą kultūrinį atvirumą. Kodėl jis kelia abejones? Pirmiausia, tokia kultūrinė sankloda tikrai negalėjo lemti atvirumo. Žinant kitų Europos miestų pavyzdžius, atvirumą daugiausia lėmė ekonominiai ryšiai. Tarkim, miestai-uostai, tokie kaip Amsterdamas, buvo daug atviresni negu Vilnius.

R. L. Aš abejočiau, ar XIII–XIV a. Amsterdamas kultūriškai buvo atviresnis, tolerantiškesnis kitataučiams ir kitatikiams negu Vilnius.

K. N. Turiu omeny, kad jie įsileido ir turėjo labai daug slaptų katalikų bažnyčių, tad galime teigti, jog buvo daug atviresni.

R. L. Ar tikrai slaptų? Juk LDK dar Algirdo laikais turime valdovą – pagonį, o jo žmona – stačiatikė. Daugiau kultūris valdantysis elitas – normali situacija LDK.

K. N. Taip, LDK normali.

R. L. O ar galėjo būti valdovo ir jo žmonos religijos kardinaliai skirtingos to paties laikotarpio Vakarų Europoje? Tarkim, vyras bedievis ar saracėnas... XVI a., Radvilų epocha – valdovas katalikas, o antrasis žmogus valstybėje (LDK iš tiesų net pirmasis) Mikalojus Radvila Juodasis – evangelikas-reformatas. Kurioje dar Europos valstybėje reformacijos ir kontrreformacijos epochoje taikiai sugyveno du aukščiausi valstybės politinio elito žmonės ir skirtingų, konfrontuojančių religijų atstovai? LDK turime situaciją, kai visi krikščionys iš principo pripažįstami lygūs, o nekrikščionys turi plačią autonomiją. Ir tai, galime sakyti, yra ilgai užsitęsios pagonybės pasekmė.

K. N. Taip, bet tai lėmė LDK struktūra, o ne užsitęsusi pagonybė.

R. L. Aš vis dėlto laikyčiausi „užsitęsios pagonybės“ idėjos, nes, pagal Europos viduramžių tradiciją, turbūt nerasime valstybės, kuri būtų monokultūriška. Pavyzdžiui, ispanai užkariauja arabus: islamas iš karto išstumiamas iš politinės erdvės, jis uždraudžiamas. LDK užkariautų stačiatikiškų teritorijų religija nebuvo keičiama, atvirkščiai – valdovo vietininkai priimdavo stačiatikybę. Arba panašiai kaip rekonkistos laikotarpiu, LDK turime musulmonus totorius, kurie yra savarankiška bendruomenė, turinti autonomiją. Islamas iš principo LDK nebuvo uždraustas. Galime spėti, kad taip vyko dėl to, kad LDK valdantysis elitas buvo atviras

2013 m. Užutrakio seminaro akimirka: diskusijose dalyvauja dr. V. Vaitkevičius, doc. R. Laužikas ir dr. T. Čelkis.
Daivos Vaitkevičienės nuotrauka.

daugiadiestyvės idėjai ir labiau domėjosi pavaldinių politiniu lojalumu, o ne jų tikėjimu.

K. N. Bet tai valstybės stiprumo klausimas. Jeigu stipri centrinė valdžia, ji gali diktuoti sąlygas, o kai nėra stiprios centrinės valdžios, turi prisitaikyti. O LDK šiuo atveju neturi stipraus imperinio centro.

R. L. Aš ir vėl bandyčiau pažvelgti plačiau. Ar taip nutiko todėl, kad nesukūrėme bizantinio pavyzdžio imperijos? O gal tai pasekmė? Sakyti, kad, pavyzdžiui, Vytauto valdžia buvo silpna, nesiverčia liežuvis... Aš specifinį LDK administravimą laikyčiau pasekme. Turbūt tolerantiškas valdančiojo elito požiūris ir lėmė centralizacijos silpnumą, kitaip nei Prancūzijoje ar Rusijoje. LDK sukūrė pasauliui dvi šiuolaikines – baltarusių ir ukrainiečių – tautas, tai šį tą sako. Bet tai atviras klausimas. Sisteminiu požiūriu, centralizuota valstybė turėtų būti stipresnė. Gal todėl XVIII a. Abiejų Tautų Respubliką pasidalijo trys labai centralizuoti kaimynai.

G. Ž. Ta tolerancija, manau, kyla iš pagoniškosios ideologijos. Pavyzdžiui, Indijoje katalikų bažnyčia

statoma šalia senųjų šventovių, ir jie tai toleruoja. Mes turėjome visai kitą situaciją, buvo kovojama, draudžiama, naikinama.

R. L. LDK kaip valstybė, net ir tapusi krikščioniška, buvo ženkliai tolerantiškesnė už europinį katalikišką kontekstą – tai faktas. O ieškant priežasčių, akys krypta į ilgai besitęsiančią ideologinę tradiciją. Juk mes šnekame apie valstybių formavimosi modelius. Religija neišvengiamai tampa valstybės formavimosi ideologiniu fonu. Mes žinome, kaip formavosi viduramžių katalikiškos, stačiatikiškos, islamo valstybės. Tačiau LDK modelis yra unikalus tuo, kad viduramžių Europoje iki pat XIV a. pabaigos turėjome vienintelę valstybę, kuri buvo formuojama pagoniškosios ideologijos pagrindu. O tada ir žiūrime, ką ta ideologija paliko valdančiajam elitui. Ar ne iš čia valdančiojo elito santykis su religija – juos turbūt domino politika, o idėjos turbūt nebuvo tokios svarbios... Todėl klausimą, ar nugriausim alką ir pastatysim bažnyčią, LDK kontekste laikyčiau daugiau politiniu nei religiniu. Čia kaip Kęstučio ir Birutės

2013 m. Užutrakio seminaro akimirka: ekskursijos dalyviai leidžiasi nuo Kęstučio kalno. *Arūno Baltėno nuotrauka.*

legenda – valdovas parodė, kad dievams duoti įžadai jam yra nereikšmingi... Aišku, vokiečių ordinaai ėjo su įvairialype prievarta, bet šiuo atveju kalbame apie christianizaciją kaip procesą, kuris vyko valstybės ir visuomenės viduje. Kaip ir vėlesniais laikais. Pavyzdžiui, ar Radvilų protestantizmas buvo grindžiamas vidiniais religiniais išgyvenimais, ar tai buvo politinis įrankis siekiant Vytauto negautos Lietuvos karūnos?

Vykintas VAITKEVIČIUS: Norėtuši sugrįžti prie Rimvydo pranešimo ir prigimtinės kultūros temos. Be to, kas jau buvo paminėta, aš dar turiu du komentarus. Pirmas apie socialinius santykius tarp bajoro ir valstiečio. Labai aiškiai prisimenu, kaip Konstantinas Jablonskis stebėjosi ir aprašė nuostabų lietuviškąjį reiškinį – bičiulystę: kaip per bites XVI, netgi XVII a. bičiuliaudavosi bajoras su savo valstiečiu, ir tie ryšiai buvo jokiū būdu ne prievartiniai, o bičiulystė nepaprastai stipri. Man atrodo, tai – išimtis, bet gražios, kaip tik lietuviškos. Antras

komentaras teiginiui, jog ekstensyvus ūkininkavimas arba žemdirbystė verčia keisti, plėsti ūkinę erdvę ir galbūt lemia, kad kinta gyvenamoji erdvė, gyvenamoji vieta. Aš nematau ir nežinau pavyzdžių, jog ūkinės erdvės plėtimas būtų lėmęs gyvenamosios vietos kaitą. Man likęs įspūdis, jog gyvenamoji vieta yra saugoma, branginama arba ten žmonės yra priversti gyventi. Ūkinė erdvė, priešingai, daugelį, galbūt dešimtis ir šimtus kartų atnaujinama, plečiama. Kai XX a. pirmojoje pusėje reikėjo vykdyti žemės reformą, buvo be proto daug rėžių, sklypelių, lydymų – dalybų, mainų, vedybų keliu gautų, įgytų. Tuose kaimuose, kur senovinė žemėvalda, gyvenamosios vietos labai tvirtos, per šimtmečius nekintančios, nekeičiamos.

R. L. Apie prisirišimą prie žemės pasamprotausiu visiškai laisvai. Aš pranešime sąmoningai neminėjau datų. Mes įpratę manyti, kad istorija vyksta laikotarpiais, kurie turi labai aiškią pradžią ir pabaigą. Man artimesnė Žano le Gofa vadinamųjų ilgųjų viduramžių idėja, kuri

sako, kad procesai kartais labai išsitęsia laike, skirtingose vietose yra labai įvairūs ir negali turėti tiksliai užbrėžtos pradžios ar pabaigos. Na, nebent XIX amžiuje baudžiamos panaikinimas turi aiškią datą, bet juk baudžiamos suformuoti socialiniai santykiai nenutrūko 1861 metais. Ir baudžiamos suformuota ūkinė sankloda tęsėsi gerokai ilgiau, gal tik tarpukario Lietuvos žemės ūkio reforma tikrai užbaigia baudžiamą Lietuvą. Lygiai taip pat ir bajoro – valstiečio santykis, bičiulystė ir kiti reiškiniai. Mes negalime sakyti, kad bajoro ir baudžiauninko ryšiai XVI–XVII a. buvo visuotiniai arba kad tų ryšių nebuvo. Visų pirma, nemaža dalis bajorų formaliai tebuvo bajorai, o socialinio gyvenimo lygiu absoliučiai niekuo nesiskyrė nuo dalies valstiečių: turėjo savo ūkelį, kuriame dirbdavo, tą pačią duoną valgydavo, o mėsą – tik per šventes. Didikus ir valstiečius skyrė praraja, o skirtumo tarp Radvilų Dubingių kunigaikštystės žemionio, kuris turėjo vieną dūmą, ir greta gyvenančio valstiečio, kuris taip pat turėjo vieną dūmą, galėjo ir nebūti. Bet dvarininkas, turintis tūkstantį valstiečių, kažin ar su jais bičiuliaus. Kitas dalykas – mūsų jau aptarta su „ilgąja pagonybe“ siejama tolerancija ir visuomenės atvirumas. Tai lėmė, kad LDK luomai niekada nebuvo tiek uždari kaip katalikiškosios Europos. Čia visada egzistavo „perėjimo“ ir tiesioginių santykių galimybės. O dėl žemės mobilumo, man atrodytų, kad vienas iš lemiamų dalykų buvo trilaukė sėjomaina ir trėšimas mėšlu. Kai žmonės ėmėsi auginti žieminius javus ir suprato, kad mėšlas padeda taip greitai nenualinti dirvos, jie apsistojo vienoje vietoje ilgam. Sunku pasakyti, kada tai įvyko. Tai, kad Valakų reformos nuostatuose buvo rašoma apie trėšimą mėšlu, tarsi sakytų, kad vykdant Valakų reformą ši praktika nebuvo visuotinai priimta: dalis trėšė, dalis netrėšė. Kada trilaukis atsirado? Siedami trilaukį su žieminiais javais, su rugiais, kalbėtume apytiksliai apie IX–X a. sandūrą Vakarų Lietuvoje ir XII–XIII a. sandūrą Rytų Lietuvoje. Taip galime datuoti ir stabilaus įsikūrimo s a v o žemėje laikotarpį. Be abejo, mūsų šiuolaikinėje sąmonėje nėra išlikę reliktinių atsiminimų apie žemės mobilumą, kuris gal buvo pirmaisiais amžiais po Kristaus ar viduriniajame geležies amžiuje. Didžiausias mobilumas turėjęs būti lydiminis žemdirbystės laikotarpiu. Dvilaukis turėjo labiau stabilizuoti gyvenimą. Danai teigia, kad persikeldavo į naują vietą kas dvi – tris kartas. Visiškai nualindavo teritoriją aplinkui ir reikėdavo slinktis. Tai nereiškia, kad persikeldavo šimtus kilometrų, bet jei dirbami laukai yra už trisdešimt penkių kilometrų, nori nenori pradėsi galvoti, kad gal paprasčiau persikelti gyventi arčiau, nei ryte su arkliu nuvažiuoti, o vakare parvažiuoti. Dėl to, ekonominiams sumetimais, ir Valakų reforma diegė palivarkų sistemą. Trilaukis, o ypač

trėšimas mėšlu, stabilizavo gyvenvietes, valstybės laikotarpiu, tarkime, XIV a. ar XV a., manau, to mobilumo buvo labai mažai belikę.

V. V. Mini nepaprastai įdomius dalykus, svarbu, kad yra tam tikros datos, bet atrodo, jog tai ilgai trukęs reiškinys...

R. L. Tos datos labai netikslios...

V. V. Vis tiek tai yra atskaitos taškai. Mini žemdirbystę, žemės dirbimą, o man iškart į galvą ateina rūpestis dėl šieno, kuris irgi yra labai senas, turint omenyje, kad kariuomenė – raita. Dzūkijos vyrai dar visai neseniai traukdavo šienauti į Čepkelius 15–17 km ir dar toliau, tai, atrodo, griaua Rimvydo teoriją arba jai prieštarauja, verčia ją peržiūrėti, patikslinti.

R. L. Turime suvokti, kad gyvuliai praeityje buvo gerokai mažesni – metro ūgio jautis buvo normalus, o aukštesnis negu 1,3 m arklys (matuojant iki gogo) laikomas dideliu.

K. N. Tai dar nereiškia, kad jisai mažiau suėda...

R. L. Dar apie gyvulius ir šieną. Vidinė nuojauta sako, kad grūdinių kultūrų (nebe gyvulinių produktų) vyravimas maiste siejasi su trilaukio įsigalėjimu. Nes ankstyvesniais laikais, kad ir kaip žiūrėtum, grūdinio maisto nepakako išgyventi. Derlingumas, ypač Rytų Lietuvoje, buvo labai menkas. O dvilaukis naudingas gyvulininkystės plėtrai, nes pūdymui palikta žemė, ypač jeigu po kelių sėjomainos ciklų ji turi pūdymuoti apie dešimt metų, tampa potencialia pieva – miškas jau išnaikintas, kelmai supuvę, šaknys sunykę. Jeigu tokioje pievoje normaliai ganyti, tai kaip šių dienų Žuvinto rezervate – galvijai neleis „sugrįžti miškui“, apaugti krūmais. Tad dvilaukio žmonės turi daug geros pievos gyvuliams, nes pūdytuojanti pieva yra geresnė ganiava nei miškas, ypač spygliuočių (pavyzdžiui, Dubingių mikroregiono pušynas). Kitas dalykas, tie gyvuliai ne tik neleidžia pievai apaugti mišku, jie tą žemę ir trėšia, taip spartina jos atsinaujinimą. Todėl dvilaukis turbūt siejasi su sparčiu gyvulininkystės augimu. Tai galėtų keisti ir maistą, ir demografinę situaciją... Jei ūkio struktūra grindžiama gyvulių auginimu, norint išauginti dideles bandas reikia labai didelių pievų plotų. Ganoma arčiau namų, nes reikia karves ir pamelžti. O šieno ruošimas – vienkartinis darbas, tad galima šienauti ir toliau nuo namų. Labai tinka ir pelkynai – ten labai daug žolės, bet jie netinkami ganyti. Ekologinė niša išnaudojama maksimaliai.

Parengė Inga Butrimaitė ir Vykintas Vaitkevičius